

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN MONQOL HÜCUMLARI ZAMANINDA

XIII əsrin 20-50-ci illərində monqollar Azərbaycana üç dəfə hücum etmiş, həmin hücumlar zamanı ölkə qarət və dağıntılara məruz qalmışdır. Bu zaman Azərbaycanın tarixi bölgələrindən biri olan Naxçıvan da monqollar tərəfindən işğal edilmiş və həmin fəlakətləri yaşamışdır. Məqalədə təkcə monqol hücumları zamanı deyil, həm də onların birinci və ikinci hücumları arasında bölgədə baş vermiş siyasi hadisələr araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, monqol istilaları özü ilə nəinki bölgəyə, onun daxil olduğu ölkəyə, həmçinin Qafqaza, Ön Asiyaya, Kiçik Asiyaya təxminən heç vaxt slınnmıyəcək fəlakətlər gətirmişdir və Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda da yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ictimai-mədəniyyətini monqolların hücumları tənzümlə uğratmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, monqollar, dağıntı, dövlət, işğal, qarətçi yürüşlər.

XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada Çingiz xanın (1206-1227) yaratdığı monqol dövləti tezliklə işğallara başladı. Vahid dövlətin olmadığı, feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü Azərbaycana monqolların ilk hücumu 1221-ci ildə monqol sərkərdələri Cəbə və Subutayın rəhbərliyi ilə olmuşdur. Bu hücum zamanı Azərbaycanın inkişaf etmiş bölgələri, xüsusilə iri şəhərləri dağıdılmış, talan edilmiş və əhalisinin müəyyən hissəsi öldürülmüşdür. Naxçıvan da işğala məruz qalan Azərbaycan bölgələrindən biri olmuşdur.

XIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində idi. Daxili çəkişmələr və xarici hücumlar bu dövləti zəiflətmişdi. 1202-1203-cü illərdə gürcülərin Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən də Naxçıvana hücumu oldu. Onlar Naxçıvan üzərinə xərac qoydular. Növbəti dəfə gürcülər 1210-1211-ci illərdə bölgəyə yenidən hücum etdilər [9, s. 115]. Naxçıvan şəhərini tuta bilməsələr də, yenə də bölgə üzərinə vergi qoydular. Bunlar göstərir ki, hələ monqol hücumlarından əvvəl Naxçıvan qonşu ölkənin işğalçı yürüşlərinə məruz qalmışdır.

Çingiz xanın əmri ilə Xarəzmşahlar dövlətinə göndərilmiş monqol sərkərdələri (Cəbə və Subutay) Xorasanı və İraq-İ Əcəmi qarət etdilər. 1221-ci ilin yanvarında Xorasan və İraq-İ Əcəmdən keçərək Azərbaycan ərazisinə soxulan monqolların dağıdıcı və viranedici hücumları, Naxçıvandan da yan keçmədi. Naxçıvana çatanaq monqol qoşunları Azərbaycanın, Arranın və Gürcüstanın bir çox şəhər, qəsəbə, kənd və s. yaşayış məntəqələrini dağıtmış və qarət etmiş, bir neçə dəfə Atabay Özbəyin qaldığı Təbriz şəhərini mühasirəyə alaraq, böyük təzminat əldə etmişdilər. Bu zaman monqolların dəfələrlə edilən hücumlarını görənlər Özbək Təbriz şəhərini tək etmiş, mühafizə olunmaq üçün ailə üzvlərini və yaxın əyanlarını Xoy şəhərinə göndərmiş, özü isə Naxçıvana getmişdir. Onun Naxçıvana getməkdə məqsədi Əlincaqalasında qorunmaq idi [4, s. 78].

Monqol qoşunları Ərdəbil şəhərini tutduqdan sonra Təbriz və Naxçıvan istiqamətində irəliləməyə başladılar. Təbrizdən böyük təzminat alaraq, Sərəba hücum edib oranı

dağıtdılar. Naxçıvana hücum edən monqollar buranı tutduqdan sonra böyük dağıntı və qarətlər həyata keçirdilər. Tutduqları Otrar, Urgənc, Nişapur, Herat, Bəlg, Mərv, Tus, Marağa, Ərdəbil və s. yerlərdə olduğu kimi monqol sərkərdələri Cəbo və Subutay Naxçıvanda da əhalini kütləvi şəkildə qırmağa başladılar. Onlar yerli sakinlərdən heç kimə rəhm etmədilər [5, s. 78]. Yalnız bu zaman Naxçıvanın hakimi olmuş Atabəy Özbəyin oğlu Xamuş öz günahını boynuna alaraq monqollarla danışığa getdikdən sonra onlar qırğını dayandırdılar, ona tamqa və payszu (möhür) verdilər [2, s. 114]. Monqol hücumlarının törətdiyi dəhşətli dağıntıların nəticəsi onların işğal etdiyi hər yerdə olduğu kimi Naxçıvanda da özünü göstərdi. Atabəylər dövlətinin inkişaf etdiyi illərdə çox geniş və gözəl şəkildə abadlaşdırılan şəhər və bölgənin bir sıra yaşayış məntəqələri böyük dağıntılara məruz qaldı, insanları öldürüldü, əsir aparıldı. Naxçıvandan sonra monqollar dövrün inkişaf etmiş şəhərlərindən biri olan Beyləqan istiqamətində hücumu davam etdirdilər.

1222-ci ildə monqollar Azərbaycana tək etdilər. Lakin onların getməsi ölkənin siyasi sabitlik əldə etməsi ilə nəticələnmədi. Çünki onların bu hücumunun dalğası hələ də davam edirdi. Belə ki, monqol hücumlarına görə Mərkəzi Asiyadan qaçmış Xarəzmşah Məhəmmədin oğlanları 20-ci illərin ortalarında Azərbaycana hücum etdilər. 1224-cü ildə Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Qiyasəddin Pırşah hücum edib Marağa və ətraf yerləri tutdu. Onun hücumunun qarşısını almaq iqtidarında olmayan Atabəy Özbək bacısı, həmin vaxt Naxçıvan hakimi olmuş Cəlalyyəni ona sərə verdi. Bununla barışıq əldə olundu. Naxçıvan bu zaman Cəlalyyənin pay torpağı hesab olunduğundan Qiyasəddin Pırşahın nüfuz dairəsinə düşdü [7, s. 33].

O, Naxçıvanın – “bu mühtüm sərhəd vilayətinin” vəzirliyini öz hacibi, xəlifə Osmanın nəslindən olan Sədr əl-Millə və-d-din Əbu-l-Bərakətü əl-Usmaniyyə həvalə etdi. Bu zaman Qiyasəddinin hacibinə verdiyi tapşırıqlarla bağlı fərmanında yazılmışdır: “Yaxınlarda biz xəlifə Osman ibn Əffanın nəslindən olan Əbu-l-Bərakətü əl-Usmaniyyə Naxçıvanın vəziri vəzifəsini verdik ki, hakimiyyətə vurulmuş zərərin yerini doldursun, haqq-ədaləti bərpa etsin, vəziyyəti yaxşılaşdırsın, müsəlman və qeyri-müsəlmanlara – hər kəsə öz xidmətinin haqqını versin, əvvəldən qoyulmuş vergiləri müsəlmanlardan xərəc, zimmilərdən cizyəni alsın.

Əgər qala sakinlərindən kimsə (əhli-qala) müsəlmanların himayəsinə daxil olsa, öz dinsizliyinə son qoysa, vəzir ondan ödənməmiş cizyəyə görə sual etməməlidir. Vəzir xristianların kilsə tikməsinə və ya təmir etməsinə, öz toplantılarını keçirməsinə mane olmamalıdır. Lakin onların əhəmiyyətli yeni qaydaları tətbiq etməsinə yol verməməlidir. Bundan başqa xristianların yuxarı və ya aşağı səviyyədə yaşamalarından asılı olmayaraq müsəlmanlardan ayrı yaşamalarının qayğısına qalmalıdır, onlara atla gəzməyi və silah gəzdirməyi qadağan etməməlidir.

Sədrəddin yolları qoruyulmalıdır, zimmilərdən heç kəsin islam torpağını tək etməsinə və inamsızlığa düşməməsinə nəzarət etməlidir. Heç bir tacir dinsizlərin yaşadığı ərazidən silahla, qulla və mal-qara ilə getməməlidir. Kim müsəlmanlar yaşayan ərazidən keçsə, Sədrəddin onu hörmət və nəzakətlə qarşılamalıdır, lakin köçüb gələnlərin lazım olduğundan çox olmasına icazə verməməlidir.” [14, s. 97]. Qiyasəddin Pırşahın fərmanı ilə Naxçıvanın idarə olunmasında haqq-ədaləti təmin etmək, bölgəni abadlaşdırmaq, burada yaşayan əhaliyə qayğı göstərmək, eyni zamanda dövlətə veriləcək vergiləri və onların yığılmasını qaydaya salmaq və s. məsələlər nəzərdə tutulmuşdu. Bu fərmanın mətnində diqqəti çəkən məqamlardan biri də yerli əhali ilə bağlıdır. Belə ki, bu sənəddən aydın olur ki, bəhs edilən zaman Naxçıvan əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olmuşdur. Müsəlmanlarla yanaşı az sayda qeyri-müsəlmanlar da bölgədə yaşamışdır ki, onlarla ədalətlə davranılması göstərilmişdir. Köçüb gələnlərlə bağlı əmrdən aydın olur

ki, onlar bölgədən keçib-gedərkən hörmətə qarşılanıb yola salınmalıdır. Əgər qalmaq istəsələr, imkan çatan qədərini məskunlaşmasına icazə verilməlidir. Köçüb gələnlər monqol yürüşləri zamanı immiqrasiya edənlər olmuşdur. XIII əsrdə monqol yürüşləri dövründə Azərbaycana gəlmiş monqol-türk qəbilələrinin bir qismi Naxçıvan ərazisində məskunlaşmış və tədricən yerli türklər içərisində qaynayıb-qarışmışlar. Suldüz-çobanilərin Naxçıvandakı fəaliyyəti bu qəbilənin həmin diyərdə də məskunlaşması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Qarxun, Çığatay, mənşəcə oğuz tayfalarından olan Yayı tayfası və s. XIII əsrdə Naxçıvana gəlmiş bu tayfalardandır [7, s. 49]. Əhməd Zəki Vəli di də bu zaman Təbriz və Naxçıvana Qıpçaq türklərinin köçüb gəldiyini göstərmişdir [11, s. 67]. Baxmayaraq ki, Xarəzmşahlar dövlətini monqollar dağıtmış, onun varislərini pəran-pəran salmışdı, amma Qiyasəddin Pırşah monqol hücumları zamanı köçüb gələnlərlə adətli davranmağa üstünlük verirdi.

Lakin Qiyasəddin Pırşahın bölgədə hakimiyyəti uzun sürmədi. Əvvəlcə onun İraqa dönməsi ilə vəziyyətdən istifadə edən Özbək ona itaətdən boyun qaçırdı. Qiyasəddin qoşunları ilə Reyə daxil olarkən burada onunla öz atabəyi və qohumu olan İğan-Taisi arasında nifaq düşdü. Özbək bu nifaqdan istifadə edərək ona itaətdən boyun qaçırdı. Lakin Qiyasəddinə məğlub olan İğan-Taisi qoşunu ilə Azərbaycana çəkilməyə məcbur oldu [16, s. 368]. Akademik Z. Bünyadovun tədqiqatlarından aydın olur ki, burada o, Özbəyin icazəsilə qarət və qırğınlara başladı. Qışı Arranda keçərdikdən sonra ikinci dəfə Azərbaycan ərazisini qarət etməklə məşğul oldu, sonra Xəlifə ən-Nasirin əmri ilə Həmədana tərəf hərəkət etdi [2, s. 118-119].

Bunun ardınca Qiyasəddinin qardaşı Cəlaləddin Məngüburmı 1225-ci ilin mayında Azərbaycana hücum etdi. Təbriz şəhəri tutularkən Özbək artıq paytaxtı tərk edib əvvəlcə Gəncəyə, sonra bacısı Cəlalyyənin idarə etdiyi Naxçıvana gəldi və burada Əlinca qalasına sığındı. R. Məmmədov onun bu qalada düşməyə qarşı mübarizə aparmaq üçün yerləşdiyini göstərmiş, ardınca Cəlaləddinin qoşunlarına qarşı baş vermiş döyüşdə öldürüldüyünü və elə qalada da dəfn edildiyini yazmışdır [3, s. 14]. Lakin sonrakı tədqiqatlardan aydın olur ki, Cəlaləddinin şəxsi katibi olmuş ən-Nəsəvi Özbəyin vəzirli Rəbib əd-Din Dəndandan aldığı məlumat əsasında ölkəsinin hissə-hissə işğal edildiyini görən Özbək arvadı Məlikənin Cəlaləddinlə evləndiyini eşitdikdən sonra xəstələnmiş və bir neçə gündən sonra ölmüşdür [2, s. 125; 9, s. 119-120]. Beləliklə, Naxçıvandan başlayaraq çıxaklənən Atabəylər dövlətinin son hökmdarı da bu torpaqda dünyasını dəyişdi və bu dövlətin varlığına son qoyuldu.

Cəlaləddinin qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra da Naxçıvanın idarə edilməsi Cəlalyyənin əlində idi. Qiyasəddin Pırşahın ölkəni tərk edib İraqa getməsindən sonra o, yenə də Naxçıvanın hakimi olaraq öz vəzifəsini yerinə yetirirdi. Atabəylərin Naxçıvandakı iqamətgahında hökmdarlara məxsus cah-cəllala yaşayan Cəlalyyənin öz mühafizə dəstəsi, şəhəri və ətraf mahalları müdafiə edə biləcək qoşunu, inzibati idarə sistemi, o cümlədən hacibə vəzifəsini daşıyan saray xadiməsi var idi [9, s. 120]. Ən-Nəsəvinin qeydlərindən aydın olur ki, Cəlalyyə bu zaman Naxçıvanın illik gəlirlərindən iki dəfə çox Cəlaləddinin sarayına vergi ödəyirdi [18, s. 202]. Bu xatım hökmdarın öz hakimiyyətini qoruyub saxlaması üçün ona çox lazım idi. Təbii ki, Cəlaləddinə verilən vergilər xalqdan toplanırdı. Bu isə vergi verənlərin üzərinə nə qədər ağırlığın düşdüyünü göstərirdi. Ona görə də Cəlaləddin Azərbaycana və o cümlədən də Naxçıvana yiyələnsə də, onun buradakı hakimiyyəti o qədər də möhkəm deyildi. Əhəlinin geniş təbəqələri və yerli feodalların bir qismi onun əleyhinə idi. Məhz buna görə də Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində – Xoy, Mərand və xüsusilə Gəncə, həmçinin Naxçıvanda Cəlaləddinə qarşı üsyan baş vermişdi [4, s. 79-80].

Digər tərəfdən isə Naxçıvandan gələn gəlirlər Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkü bu yerin hakimiyyətini Cəlalyyənin əlindən almaq fikrinə saldı. Ən-Nəsvi yazır ki, bu işə Şərəf əl-Mülkü vadar edən həm də Məhəmməd Cahən Pəhləvanın məmlüklərindən biri olmuş, Cəlalyyənin övladlığa götürdüyü və sonra ona dönük çıxmış Aytoğmuş idi. O, Şərəf əl-Mülkü tamahsızlandırır ki, Naxçıvanı tutduqdan sonra oradan nağd alınan pul məbləği ilə yanaşı, əlavə illik gəlir də əldə ediləcəkdir. Nəhayət Aytoğmuş vəziri buna razı saldı [18, s. 201]. Şərəf əl-Mülk isə Aytoğmuşu öz şəxsi mühafizə dəstəsilə Naxçıvana göndərdi. Onun məqsədi Cəlalyyənin Aytoğmuşa olan inamından hiylə yolu ilə istifadə edərək ikinci şəhərə daxil olsun və onu həbs edəndən sonra bu vəzifəni ələ keçirsin. Lakin onun öz dəstəsindən olan casus bu xəbəri Naxçıvan hakiminə çatdırdı. Hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə 1227-ci ildə Naxçıvana hücum edən Aytoğmuşun dəstəsini şəhəri müdafiə edən qüvvələr qarşıladi və onlar döyüşə atıldılar. Aytoğmuşun adamlarına şəhər müdafiəçiləri çox göründüyündən onlar öz niyyətlərində aldadılmış, rüsvayedic şəkildə geri çəkildilər [18, s. 202]. Bu zaman Şərəf əl-Mülk Naxçıvan ətrafına gəlib çatmışdı, o bu məsələni eşidəndə çox məyus oldu.

Cəlalyyənin hacibəsi Şərəf əl-Mülkün yanına gəlib öz hakiminin adından ona nə üçün belə etdiklərini, Naxçıvandan onlara çatacaq gəlirlərin az olmasından ötrümü bu işi gördüklerini soruşdu və əlavə etdi ki, xazinəyə verilən gəlirlər toplanandan iki dəfə artıq olur. Ən-Nəsvi yazır ki, bunun müqabilində Şərəf əl-Mülk yalnız üzr istədi, amma vidalaşmağı dilinə gətirmədi [18, s. 202]. Bu isə vəzirin hələ də Naxçıvanı ələ keçirmək niyyətindən dönmədiyini göstərirdi.

Şərəf əl-Mülkün Naxçıvanı Cəlalyyədən almaq planı baş tutmadı. Çünki həmin vaxt əl-Cəzirə, Xilat və Məyyafariqin hakimi əl-Məlik əl-Əsrəfinin Xilatdakı valisi hacib Hüsəməddin Əlinin Azərbaycana hücumu onun qarşısını aldı. Ən-Nəsvi yazır ki, o Xoy şəhərini, onun ətraf qalalarını və Mərəndi tutduqdan sonra Naxçıvan üzərinə hərəkət etdi və bu yer özü ona təslim oldu [18, s. 204]. İbn əl-Əsir də bu haqda yazır ki, Naxçıvan əhalisi öz istəyilə şəhəri hacib Hüsəməddin Əliyə təslim etdi. O, davam etmək istəsəydi bütün ölkəni işğal edə bilərdi. Lakin o, Xilata qayıtdı (16, s. 406). Görünür, İbn əl-Əsir "Naxçıvan əhalisi" dedikdə məhz xarəzmşahların aqallığından özünü və mülklərini xilas etmək istəyən Cəlalyyəni nəzərdə tuturdu [9, s. 121]. Cəlalyyə Şərəf əl-Mülkün vilayətləri necə çapıb-taladığını görür, ona görə də hansı yolla olur-olsun hakimiyyəti ona vermək istəmirdi.

Şərəf əl-Mülkün Naxçıvanı tutmaq istəyinin dəyişmədiyini görə Cəlalyyə çıxış yolunu nikah diplomatiyasında gördü. O, 1229-cu ildə Qiyasəddin Pırşahın ölümündən sonra sultan Cəlaləddinə evlənmə təklifi etdi. Gürcülərlə uğurlu döyüşdən sonra Cəlaləddin Naxçıvana gəldi. Burada o Cəlalyyə ilə evləndi. Hətta bir neçə gün burada qaldığı müddətdə onun təcəbilyində olan Xorasan, İraq və Mazandaran vilayətlərinin divan başçıları ilə görüşüb bu yerlərdə daxili vəziyyətin tənzimlənməsi ilə bağlı danışıqlar apardı [18, s. 221; 10, s. 122-123]. Lakin 1231-ci ildə monqollar sultan Cəlaləddinin hakimiyyətinə son qoydu. Bununla xarəzmşahların da, eləcə də Cəlalyyənin də Naxçıvanda hakimiyyəti sona çatdı.

Göründüyü kimi, monqolların birinci yürüşündən sonra Naxçıvanda siyasi vəziyyət çox mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur. Belə ki, Atabəy Özbəyin oğlu Xamuşun, sonra Cəlalyyənin Naxçıvanı idarə etdiyi illərdə xarəzmşahların qeyri-sabit, kaos yaşayan hakimiyyətindən bölgə əhalisi çox əziyyət çəkmişdi. Acınacaqlı olan isə bu idi ki, belə bir çətin vəziyyətdən sonra monqollar yenidən, ikinci dəfə Naxçıvana hücum etdilər.

1231-ci ildə monqol qoşunları Cormoğon noyonun başçılığı ilə Rey və Həmədan şəhərlərini işğal etdikdən sonra ikinci dəfə Azərbaycana hücum etdilər. Bu zaman Azər-

baycanda mövcud olan daxili vəziyyət düşməyə lazımı müqavimət göstərməyə imkan vermədi. Onlar Marağa və Təbrizi tutduqdan sonra Gəncə üzərinə hücum etdilər ki, buranı 1235-ci ildə işğal edib dağıtdılar. Təbrizdən sonra Sərəbi, Mərəndi tabe edən monqol qoşunları Naxçıvan vilayətinə daxil olan torpaqlardan iki istiqamətdə keçid etdilər. Birinci və əsas istiqamət Naxçıvan şəhərini hədəf almış və Gürcüstanadək, ikinci istiqamət isə Ordubad ərazisindən keçməklə, Qarabağ istiqamətində davam etdirildi. Qarabağlar, Qarxun və Dvini tutan monqollar Gürcüstana doğru qalibiyyətli yürüşlərini davam etdirdilər. Bu dövrdə Naxçıvan da digər şəhərlər kimi acınacaqlı hala düşdü [6, s. 228]. Qeyd edək ki, monqolların birinci yürüşündən sonra Azərbaycanda hakimiyyət dəyişiklikləri burada siyasi sabitliyi pozduğu kimi, iqtisadi sahədə də geriliyə gətirib çıxarmışdı. Xarəzmşahların hücumları, Atabəylər dövlətinin süqutu, xarəzmşahların tutduğu yerlərdə mərkəzə tabe olmayan məmur özbaşınalığı və s. hallar yerli əhalinin həyat səviyyəsini çox aşağı salmışdı. Monqolların ikinci yürüşü və Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycanı tabe etməsi burada dağıntılar və insan tələfatı ilə yanaşı vahid hakimiyyətin idarəetməsinə daxil olmanı təmin etdi. Yəni baş verən dağıntılar ancaq monqol qoşunları və ya hakim dairələri tərəfindən törədilirdi.

Monqolların Azərbaycanı ikinci dəfə işğal etməsinin başa çatmasından yəni, 1239-cu ildən 1256-cı ilədək Naxçıvan Cucilər sülaləsinin hökumət etdiyi dördüncü monqol ulusu olan Qızıl Orda dövlətinin tərkibində olmuşdur [4, s. 80; 8, s. 36]. B.Şpuler yazır ki, bu zaman Naxçıvana qədər Qafqaz və Kiçik Asiya, yəni qərb torpaqları əvvəlcə Cormoğunun, sonra Baycunun idarəsi altında olmuş, Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycanın cənub torpaqları xüsusi valinin tabeliyində olmuşdur [12, s. 306-307]. Bu illərdə monqollar Naxçıvanda xeyli dağıntılar törətmişlər. Onların bölgəni dağıtması və əhalisini öldürməsi haqqında 1254-cü ildə Naxçıvana gəlmiş holland səyyahı Vilhelm de Rubruk məlumat vermişdir. Dağıntıların şahidi olmuş müəllif əvvəllər şəhərin böyük bir vilayətin paytaxtı, həm də böyük və gözəl bir şəhər olduğunu, lakin monqolların onu demək olar ki, boş bir səhraya çevirdiyini qeyd etmişdir [15, s. 188, 243]. Dövrün tanınmış alimi, ictimai-siyasi xadimi Məhəmməd Naxçıvaninin bu haqda böhs etdiyi əsərindən aydın olur ki, həmin vaxt Naxçıvan şəhərinin əksər hissəsi tamamilə boşalmış və dağıdılmışdır. Öz evlərini tərk edənlərin bir hissəsi evsiz-eşiksiz qalmış, bir hissəsi isə başqa yerlərə köçməyə məcbur olmuşlar [13, s. 110; 17, s. 467-468]. Ayrı-ayrı müəlliflərin böhs etdiyi bu dağıntılar təkcə monqolların ikinci hücumu zamanı deyil, təbii ki, bu vaxta qədər baş vermiş siyasi qarşıdurmalar – monqolların birinci yürüşü, xarəzmşahların hakimiyyəti illərində daxili və xarici müharibələr və s. nəticəsində törədilmişdir.

1239-1256-cı illərdə Azərbaycanı qonşu vilayətlərlə birlikdə Ali Monqol xaqanlığının canişinliyi idarə edirdi. Monqol canişinlərinin, xüsusilə Arqun ağanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yerli feodalların – vassalların köçəri monqol əyanlarından asılılığını gücləndirməkdən ibarət idi [1, s. 325]. Buna görə də hələ də tabe olmayan qüvvələr var idi ki, onlara son qoymaq üçün Hülaku xan (1256-1265) əvvəlcə 1256-cı ildə Azərbaycanı, 1258-ci ildə Bağdadı tutaraq, Abbasilərin hakimiyyətinə son qoydu və yeni ərazilər hesabına 5-ci monqol ulusu sayılan Hülakular (Elxanilər) dövlətini yaratdı. 1258-ci ildən Naxçıvan da Hülakular dövlətinin tərkibinə daxil edildi [4, s. 80].

XIII əsrdə Azərbaycana, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana monqollar tərəfindən üç dəfə edilən hücumlara və həmin hücumlar dövründə burada mövcud olmuş siyasi vəziyyətə nəzər saldıqda aydın olur ki, monqol istilaları özü ilə nəinki bölgəyə, onun daxil olduğu ölkəyə, bütövlükdə Qafqaza, Ön Asiyaya, Kiçik Asiyaya tarix-

dən heç vaxt silinməyəcək fəlakətlər gətirmişdir. Məsələn, Gəncə şəhəri monqolların ikinci hücumunda işğal edildikdən 4 il sonra yenidən məskunlaşmağa başlamışdı. Bu və ya digər iri miqyaslı dağıntıları bir çox o zamankı Azərbaycan şəhərləri, bölgələri xüsusilə də Naxçıvan da yaşamışdır. Sonrakı əsrlərdə Naxçıvana gəlmiş səyyahlar, tarixçilər və s. Naxçıvan haqqında məlumat verəndə monqolların bu bölgəni necə dağıtdıqlarından bəhs etmişlər. Qısaı bu hücumlar qədim Naxçıvan diyarında siyasi sabitliyin pozulmasına, daxili çəkişmələrin qızışdırılmasına, ən əsası intibah mədəniyyətinin dağıdılmasına gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrdək): Ali məktəblər üçün dərslik / Z.M. Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərnaşr, 1994, 680 s.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
3. Məmmədov R.A. Əlincaqalının orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar. XI c., Bakı: Elm, 1973, s. 8-17.
4. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
5. Məmmədov R.A. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, 1962, № 4, s. 11-22.
6. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
7. Pirişev V.Z. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
8. Səfərlı F.Y. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
9. Vəlixanlı N.M. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək. Bakı: Elm, 2005, 152 s.
10. Vəlixanlı N.M. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünashlıqda. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 180 s.
11. Kürkcüoğlu E. Nahçıvan Tarihi (V-XV. yüzıllar). Erzurum: Güneş Vakfı Kültürel Yayınlar, 2007, 134 s.
12. Şpuler B. İran moğolları. Türkceye tercüme edeni Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957, 577 s.
13. Али-заде А.А. К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII и XIV вв. / Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949, с. 109-127.
14. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097-1231. Москва: Наука, 1986, 248 с.
15. Дживонани дель Плано Карпини. История Монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Перевод А.И.Малеина. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957, 271 с.
16. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих («Полный свод истории»). Избранные отрывки / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолитдина. Ташкент-Цюрих, 2005, 595 с.
17. Мухаммад ибн Хиндушах Нахичевани. Дастанур ал-катиб фи тайин ал-маратиб. В 2-х тт. Т. I, ч. 2, Москва: Наука, 1971, 566 с.

18. Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Критический текст, перевод с арабского, предисловие, комментарий, примечания и указатели З.М.Бунятова. Москва: Восточная литература, 1996, 798 с.

Ильхам Алиев

НАХЧЫВАН В ПЕРИОД МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ

Монголы в 20-50-х годах XIII века три раза нападали на Азербайджан, во время этих наступлений страна была разрушена и разграблена. В этот период Нахчыван, одна из исторических областей Азербайджана, был захвачен монголами, и регион терпел бедствие. В статье исследовано не только время монгольского нашествия, но и политические события, имевшие место между их первым и вторым вторжениями в регион. Отмечено, что монгольские завоевания принесли с собой бедствия, которые никогда не сотрутся со страниц истории, не только в этот регион, но и в целом на Кавказ, в Переднюю и Малую Азию. В Азербайджане, как и в Нахчыване, культура ренессанса, дошедшая до самой высокой стадии развития, пришла в упадок в результате монгольских нашествий.

Ключевые слова: *Нахчыван, монголы, разрушение, государства, оккупация, грабительские набеги.*

Ilhami Aliyev

NAKHCHIVAN IN THE MONGOL INVASION PERIOD

Mongols have attacked Azerbaijan three times in 20th-50th years of the 13th century and country has been robbed and undergone to destruction at this time. In this period Nakhchivan, which is one of the historical regions of Azerbaijan, has been occupied by the Mongols and lived the same disaster too. The political events, not only during the Mongol invasions, but also between the times of their first the second attacks in the region has been investigated in the paper. It is specified that the Mongol conquests have brought disasters, which never will be rubbed off historical pages, not only to this region but in general to the Caucasus, Western Asia, and Minor Asia. In Azerbaijan, including Nakhchivan, the Renaissance Culture, which had been achieved to the high developing stage, fell into decay after the Mongols attacks.

Key words: *Nakhchivan, Mongols, destruction, state, occupation, robber marches.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfəri tərəfindən təqdim edilmişdir)